

ΚΕΙΜΕΝΑ & ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

Θ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας

Βόλος, 5-7 Νοεμβρίου 2007

"Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ βυζαντινοῦ εὐχολογίου"

Πρωτ. Θεμιστοκλῆς Στ. Χριστοδούλου, Δρ. Θ.
Ἀθήνα 2007

Σεβασμιώτατε Ποιμενάρχα τῆς Θεοσώστου ἐπαρχίας Δημητριάδος καὶ Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνάτιε,

Ἅγιε Πρόεδρε τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως Σεβ. Μητροπολίτα
Καισαριανῆς, Βύρωνος καὶ Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ,

Ἐλλογιμώτατε κύριε καθηγητὰ Πρόεδρε τῆς παρούσης συνεδρίας κ. Βασιλειάδη,

Σεβασμιώτατοι, Πανιερώτατοι, σεβαστὴ τῶν συμπρεσβυτέρων καὶ διακόνων χορεία,

Ἐλλογιμώτατοι κύριοι καθηγητῆς

Μὲ χαρὰ συμμετέχω ταπεινὰ ὡς ὁμιλητῆς στὸ τριήμερο Πανελλήνιο Λειτουργικὸ Συμπόσιο Στελεχῶν τῶν
Ἱερῶν Μητροπόλεων κι εὐχαριστῶ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο γιὰ τὴν τιμητικὴ πρὸς ἐμένα πρόσκλησή της.

Τὸ θέμα ποῦ μοῦ ἀνετέθη νὰ ἀναπτύξω εἶναι «Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ
βυζαντινοῦ εὐχολογίου».

Ἐὰν τὰ Ἱερὰ Μυστήρια τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας τὰ διακρίνουμε σὲ ὑποχρεωτικὰ καὶ μὴ
ὑποχρεωτικὰ, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἱερῆς ἀκολουθίες, στὶς ὁποῖες ἐντάσσεται καὶ ἡ νεκρώσιμη
ἀκολουθία. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία διαβάζεται σὲ κάθε βαπτισμένο ὀρθόδοξο χριστιανὸ καὶ εἶναι
ὑποχρεωτικὴ.

Ἡ «νεκρώσιμη ἀκολουθία» ἐκτὸς αὐτῆς τῆς γνωστῆς ὀνομασίας της ἔχει καὶ ἄλλες ὀνομασίες. Στὴ
χειρόγραφη παράδοση ἀναφέρεται καὶ ὡς «Ἐξοδιαστικόν», π.χ. εἰς μοναχόν, εἰς μονάζουσαν, εἰς λαϊκόν, ἢ
ἀκόμη «ἀκολουθία τοῦ Ἐξοδίου» μὲ τὶς ἴδιες προσθήκες, ἀναλόγως τῆς τάξεως τοῦ κεκοιμημένου (λαϊκοῦ,
μοναχοῦ, διακόνου, πρεσβυτέρου, ἐπισκόπου), «ἀκολουθίαν εἰς κηδεῖαν», π.χ. μοναχοῦ[1], «ἀκολουθία εἰς
κοιμηθέντας»[2] γενικὴ γιὰ ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν κεκοιμημένων, «Τάξις καὶ ἀκολουθία γινομένη ἐπὶ
τελευτήσαντος μοναχοῦ»[3], «ἀκολουθία τοῦ Παραστασίμου εἰς κοιμηθέντας μοναχοῦς»[4], «ἀκολουθία εἰς
νεκρούς»[5], «ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος»[6]. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἶναι ὅμως μιὰ μακρὰ καὶ
σύνθετη ἀκολουθία[7].

Γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας, ἡ ἀδιάνευστη πηγὴ διαπραγματεύσεώς της εἶναι ἡ
χειρόγραφη Λειτουργικὴ Παράδοση. Ἡ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ζῶσα Ὁρθόδοξη Παράδοσή μας διέσωσε πολλὰ μὲν
στοιχεῖα περὶ τῆς φροντίδας τῶν κεκοιμημένων καὶ τῶν σχετικῶν μὲ τὶς μῆνες τοὺς ἀναγκαίων, ὀλίγα δὲ
περὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου τῆς ἀκολουθίας εἰς κεκοιμημένους. Ἡ ἱστορία τῆς
νεκρώσιμης ἀκολουθίας ὡς συγκεκριμένο σῶμα ἀκολουθίας ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 10^ο αἰ. Ὅσα στοιχεῖα περὶ τῶν
κεκοιμημένων ἀναφέρονται σὲ Πατερικὰ συγγράμματα, ἀφοροῦν μόνον στὴν Θεολογικὴ, Δογματικὴ,
Ἐκκλησιολογικὴ καὶ Κανονικὴ προσέγγιση[8]. Γιὰ τὰ λειτουργικὰ, αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ κείμενα, ἡ ἀναφορὰ
γίνεται ἄμεσα στὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα.

Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ λειτουργικὸ χειρόγραφο ποῦ κάνει ἀναφορὴς σὲ λειτουργικὲς εὐχὲς εἰς κεκοιμημένους
εἶναι ὁ Βαρβερινὸς λειτουργικὸς κώδικας Vat. Gr. 336 τοῦ 8^{ου} αἰ.[9]. Κανένα ἄλλο λειτουργικὸ χειρόγραφο

πρὸ αὐτοῦ τοῦ Βαρβερινοῦ Εὐχολογίου δὲν ὑφίσταται σήμερα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ Λειτουργικὴ ἐπιστῆμη σήμερα ξεκινᾷ τις ὅποιες μελέτες τῆς ἐπὶ ἀντικειμένου ἱστορίας λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν ἀπὸ αὐτὸν τὸ χειρόγραφο κώδικα. Σὲ αὐτὸ τὸ παλαιὸ Εὐχολόγιο δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀναφορὰ σὲ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Συμπεριλαμβάνονται ὅμως ἑπτὰ εὐχὲς εἰς κεκοιμημένους σὲ διάφορες κατηγορίες κεκοιμημένων[10]. Ὡς ἐκ τούτου ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία αὐτὴ καθεαυτῆ, ὅπως τὴ γνωρίζουμε σήμερα, δὲν ὑφίσταται στὸ πιὸ παλαιὸ λειτουργικὸ χειρόγραφο κώδικα. Ὅμως, ὁ Βαρβερινὸς κώδικας μᾶς βάζει σὲ κάποιες σκέψεις σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ νεκρώσιμης ἀκολουθίας, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι περιλαμβάνει στὸ παράρτημά του «Διακονικὰ εἰς κοιμηθέντας» πέντε στὸν ἀριθμὸ[11]. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν «Διακονικῶν εἰς κοιμηθέντας» καὶ μάλιστα στὸ παράρτημα τοῦ Εὐχολογίου, στηρίζει τὴν παγία πλέον λειτουργικὴ ἄποψη, ὅτι ἐκτὸς ὄλων τῶν ἱερῶν μυστηρίων ποὺ ἦταν συνδεδεμένα μὲ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, κι αὐτὴ ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἦταν ἐνταγμένη στὴ Θεία Λειτουργία. Πιθανῶς ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ πὼς αὐτὸ τὸ παλαιὸ λειτουργικὸ χειρόγραφο τοῦ 8^{ου} αἰ., ἐνῶ περιλαμβάνει ὅλα σχεδὸν τὰ ἱερὰ μυστήρια, δὲν περιλαμβάνει αὐτὴ τὴν τόσο ἀπαραίτητη στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν παραμυθητικὴ ἀκολουθία εἰς κεκοιμημένους, γιὰ τὸ λόγο ὅτι σὲ παλαιότερες ἐποχὲς οἱ κεκοιμημένοι διαβάζονταν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀπομεινάρια αὐτοῦ τοῦ συνδέσμου μεταξὺ νεκρώσιμης ἀκολουθίας καὶ θείας Λειτουργίας παραμένουν μέχρι σήμερα στὴν ἐν χρήσει νεκρώσιμη ἀκολουθία: οἱ Μακαρισμοί, τὸ Ἀποστολοευαγγέλιο, ἡ Ἐκτενὴς καὶ τὸ Κοινωνικὸ[12].

Ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος Καισαρείας περιγράφοντας τὴν κηδεία τοῦ βασιλέως Μεγάλου Κωνσταντίνου (+340 μ.Χ.) ἀναφέρει: «Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει σὺν τοῖς στρατιωτικοῖς τάγμασι, μέσοι δὴ παρήεσαν οἱ τοῦ Θεοῦ λειτουργοὶ σὺν αὐτοῖς πλήθεσι πανδήμω τε θεοσεβείας λαῶ τά τε τῆς ἐνθέου λατρείας δι' εὐχῶν ἀπεπλήρουν»[13]. Σχετικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Αὐγουστίνου (354-430 μ.Χ.) ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, ἐνῶ τὸ σῶμα τῆς μητέρας του δὲν ἦταν ἀκόμη ἐνταφιασμένο, προσεφέρετο ἡ θυσία τῆς ἡμετέρας ἀπολυτρώσεως, δηλ. ἡ Θεία Εὐχαριστία ὑπὲρ αὐτῆς[14]. Ἀκόμη καὶ ἡ χρῆση τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ στὰ διακονικὰ αἰτήματα εἰς κοιμηθέντας μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἄποψη ὅτι στὴν πρώτη χιλιετία πιθανὸν νὰ εἴχαμε καὶ ὁμαδικὲς κηδεῖες, ὅταν φυσικὰ συνέπιπταν τὴν ἴδια ἡμέρα ταυτόχρονοι θάνατοι, ἢ ὅτι τὰ ἴδια διακονικὰ εἰς κοιμηθέντας ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως τῆς κηδείας, λέγονταν καὶ κατὰ τὴν τέλεση τῶν ἱερῶν μνημοσύνων τους, ἄρρηκτα κι αὐτὰ συνδεδεμένα μὲ τὴ θεία Λειτουργία[15].

Πότε ἀκριβῶς ἔγινε ἡ ἀποσύνδεση τῆς νεκρώσιμου ἀκολουθίας ἀπὸ τὴ θεία Λειτουργία, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ εἰπωθεῖ. Ἡ παλαιότερα περιγραφή τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ἀπαντᾶται στὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (5^{ου} αἰ.). Κατὰ τὴν περιγραφή τῆς κηδείας, σύμφωνα μὲ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη, γίνονταν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο συνάξεις, ὅμως δὲν ἐτελεῖτο ἡ θεία Εὐχαριστία, ἀλλὰ κάποια σχετικὴ τελετὴ. Κατ' αὐτὴν τὴν τελετὴ ὑπάρχουν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: συνάθροιση λαοῦ καὶ ἱεροῦ χοροῦ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο. Ὁ κεκοιμημένος ἐὰν ἀνήκει στὴν ἱερατικὴ τάξη τοποθετεῖται μπροστὰ στὸ θυσιαστήριον, ἐὰν εἶναι μοναχὸς ἢ λαϊκὸς κοντὰ καὶ μπροστὰ στὴν ἱερατικὴ εἴσοδο, δηλ. στὸ νάρθηκα. Ἐπειτα ὁ ἐπίσκοπος διαβάζει εὐχαριστήρια εὐχή. Ἀναγινώσκονται ἀποσπάσματα ἀναφερόμενα στὴν Ἀνάσταση ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, Ψαλμωδία (ὠδὲς τῶν ψαλμῶν) καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων καὶ μνημόνευση ὑπὸ τοῦ Διακόνου. Τέλος, ὁ ἐπίσκοπος διαβάζει πάνω στὸν κεκοιμημένο τὴν εὐχή καὶ μετὰ γίνεται ὁ ἀσπασμὸς τοῦ κεκοιμημένου, πρῶτα ἀπὸ τὸν ἱεράρχη, κατόπιν κι ἀπὸ ὄλους τοὺς παρισταμένους. Ἀκολουθεῖ ἡ χύσις ἐλαίου στὸν κεκοιμημένο ἀπὸ τὸν ἱεράρχη, καὶ ἀφοῦ ἀναπέμψει εὐχή, γίνεται ἡ ταφή σὲ τίμιον οἶκον μαζί μὲ ἄλλα ὁμοταγῆ ἱερὰ σώματα[16].

Ὁ 41^{ος} Κανόνας (ΜΑ') τῆς ἐν Κερθαγένῃ Συνόδου (419 μ.Χ.) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τις κηδεῖες γίνονταν ἀπαραιτήτως τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι ὁ ἱερέας θὰ ἦταν νηστικός. «Ὡστε ἅγια θυσιαστήρια, εἰ μὴ ἀπὸ νηστικῶν ἀνθρώπων, μὴ ἐπιτελεῖσθαι, ἐξηρημένης μιᾶς ἐτησίας ἡμέρας, ἐν ἧ τὸ Κυριακὸν δεῖπνον ἐπιτελεῖται. Ἐὰν δὲ τινῶν κατὰ τὸν δειλινὸν καιρὸν τελευτησάντων, εἴτε Ἐπισκόπων, εἴτε τῶν λοιπῶν, παράθεσις γίνεται, μόναις εὐχαῖς ἐκτελεσθῆ, ἐὰν οἱ ταύτην ποιοῦντες ἀριστήσαντες εὐρεθῶσιν»[17]. Αὐτὴ φαίνεται νὰ ἦταν καὶ μιὰ ἀπὸ τις αἰτίαι ἀποσυνδέσεως τῆς νεκρώσιμου ἀκολουθίας ἀπὸ τὴ Θεία Λειτουργία[18]. Ἡ ἀποσύνδεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ συνέβη καὶ γιὰ ἄλλους πιὸ πρακτικοὺς λόγους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα νηστεία τῶν κληρικῶν, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ μεγάλη αὐξηση τῶν πιστῶν, ἰδίως στὶς πόλεις, καὶ ὡς ἐκ τούτου πολλοὺς θανάτους τὴν ἴδια ἡμέρα. Συνεπῶς οἱ πολλὲς κηδεῖες ἐπέφεραν τὴν ἀποσύνδεση ἀπὸ τὴν Θεία Εὐχαριστία, καὶ τὴ βαθμιαία ἐπαύξηση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ ἐξευρεθεῖ ἓνα σχῆμα ἀκολουθίας ποὺ θὰ περιέβαλε ὅλες ἐκεῖνες τις παλαιὲς νεκρώσιμες εὐχὲς[19]. Κι αὐτὸς ὁ τύπος δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὴν ἤδη διαμορφωθεῖσα ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου[20].

Τὸ πρῶτον λειτουργικὸν χειρόγραφο ποὺ περιέχει τὴν πρώτη νεκρώσιμη ἀκολουθία εἶναι ὁ χειρ. Κώδικας τῆς

Κρυπτοφέρρης Γ.β.Χ (10^{ου} αι.)[\[21\]](#).

Ἡ ἀκολουθία φέρει ὡς τίτλο «ἀκολουθία εἰς κοιμηθέντας».

Τὸ σχεδιάγραμμα τῆς πρώτης αὐτῆς ἀκολουθίας ἔχει ὡς ἐξῆς:

-Ἐναρξη: «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία».

-Ἐξάψαλμος ἢ 90^{ος} ψαλμός «Ὁ κατοικῶν ἐν βοθηεῖα τοῦ Ὑψίστου...».

-Συναπτή: «Διακονικὰ εἰς κοιμηθέντας».

-Εὐχή.

-Ἀλληλούϊα.

-Τροπάρια.

-Ὁ Ἄμωμος 118^{ος} Ψαλμός «Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδοῦ...».

-Κάθισμα.

-Κανὼν α' + γ' ὠδές.

-Συναπτή + Εὐχή.

-Κοντάκιον.

-Κανὼν δ', ε', στ' ὠδές.

-Κοντάκιον.

-Κανὼν ζ', η', θ' ὠδές.

-Συναπτή + Εὐχή.

-Φωταγωγικόν.

-Αἶνοι.

-3 Ἀντίφωνα

Α' Ἀντίφωνον: 22^{ος} Ψαλμός (τριπλὸ Ἀλληλούϊα).

Τροπάρια

Συναπτή + Εὐχή.

Καθίσματα.

Ἀπόστολος (Ρωμ. 5, 12-6, 11).

Β' Ἀντίφωνον: 23^{ος} Ψαλμός (τριπλὸ Ἀλληλούϊα).

Τροπάρια

Συναπτή + Εὐχή.

Καθίσματα.

Ἀπόστολος (1 Κορ. 15, 1-22).

Γ' Ἀντίφωνον: 83^{ος} Ψαλμός (τριπλὸ Ἀλληλούϊα).

Τροπάρια.

Συναπτή + Εὐχή.

Καθίσματα.

Ἀπόστολος (1 Κορ. 15, 29-50).

-Προκείμενον.

-Ἀπόστολος (1 Θεσς. 4, 13-18).

-Ἀλληλουάριον.

-Εὐαγγέλιον (Ιω. 5, 24-30).

-Ἐκτενής.

-Τροπάριον.

-Ἀσπασμός Τροπάρια.

-Εὐχή ἐλαίου, Χύσις-Χρίσις δι' ἐλαίου.

-Εὐχή

-Ἀπόλυσις.

Ἀπὸ τὸ παραπάνω σχεδιάγραμμα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας φαίνεται ὅτι ἡ παράδοση ποὺ ἀπηχεῖ τὸ πρῶτο αὐτὸ χειρόγραφο εἶναι ἐκεῖνη τῶν Στουδιτῶν. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία περιέχει στοιχεῖα μοναχικοῦ τυπικοῦ (π.χ. ὁ κανόνας) καὶ ἀσματικοῦ τυπικοῦ (π.χ. ἀντίφωνα, κοντάκιον). Τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ πρώτου χειρογράφου δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἐμβρυϊκὴ μορφή νεκρώσιμης ἀκολουθίας, ἀλλὰ δομεῖται πάνω στὸ σκελετὸ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου[22]. Τὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ ἐμφανίζεται ἡ πρώτη νεκρώσιμη ἀκολουθία ἔχει ὑπερισχύσει τὸ μοναχικὸ τυπικὸ ἔναντι τοῦ ἀσματικοῦ. Ὡστόσο, τὸ ἀσματικὸ τυπικὸ δὲν ἐκτοπίστηκε μονομιᾶς. Στοιχεῖα ἀσματικοῦ τυπικοῦ παρέμεναν διάσπαρτα καὶ στὸ μοναχικὸ τυπικὸ, ποὺ διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς Στουδιῆτες μὲ τὴ γνωστὴ λειτουργικὴ μεταρρύθμισή τους.

Μὲ τὸ πρῶτο αὐτὸ χειρόγραφο τοῦ 10^{ου} αἰ. καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας δὲν ὑπῆρχε μεγάλη ποικιλία νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν γιὰ τὶς διάφορες κατηγορίες κεκοιμημένων, ἀλλὰ ὑπῆρχε μιὰ κοινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ὅλες τὶς κατηγορίες[23]. Ἐκεῖνο ποὺ ἐναλλασσόταν σὲ κάθε κατηγορία κεκοιμημένου ἦταν οἱ ἰδιαίτερες εὐχές (μεταβλητὸ λειτουργικὸ στοιχεῖο τῶν νεκρωσίμων). Στὰ παλαιὰ Γεωργιανὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα μέχρι καὶ τὸν 17^ο αἰ. δὲν ὑπῆρχαν πολλὲς νεκρώσιμες ἀκολουθίες, ἀλλὰ μόνο μιὰ, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ὅλες τὶς κατηγορίες πιστῶν[24].

Μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ μελέτη τῶν χειρογράφων κωδίκων 10^{ου}-12^{ου} αἰ. παρατηροῦμε ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἐν πρώτοις φαίνεται ὅτι δομήθηκε πάνω στὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου[25]. Ὁ ὄρθρος, ὅμως, αὐτὸς φαίνεται ἰδιόρρυθμος. Πρόκειται γιὰ πραγματικὴ ὄρθρινὴ ἀκολουθία μοναχικοῦ τύπου, ἢ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν καθημερινὸ ὄρθρο ἀκολουθία, κατασκευασμένη ὅμως κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ὄρθρου[26]. Ὁ 90^{ος} ψαλμὸς ποὺ ὑφίσταται στὴν ἀρχὴ τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας δὲν ἀποτελεῖ δάνειο μόνο ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς Παννουχίδας, γιατί ἐκτὸς αὐτοῦ τοῦ ψαλμοῦ στὰ παλαιὰ χειρόγραφα ἔχουμε καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐξαψάλμου.

Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸν 8^ο ἕως τὸν 13^ο αἰ. ἐκπροσωπεῖται κυρίως ἀπὸ τοὺς Στουδιῆτες Πατέρες καὶ τοὺς Νέο-Σαββαῖτες. Οἱ Στουδιῆτες ἀπετέλεσαν τοὺς πρωτεργᾶτες τῆς δημιουργίας πολλῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν στὴ μορφή ποὺ γνωρίζουμε σήμερα, καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας. Οἱ Νέο-Σαββαῖτες διαμόρφωσαν ἐκεῖνο ποὺ παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς Στουδιῆτες δίνοντας τὴν τελικὴ μορφή του. Αὐτὴ ἡ πράξις τῶν Νέο-Σαββαῖτῶν ὑφίσταται μέχρι σήμερα στὴ λειτουργικὴ μας ζωὴ. Γιὰ παράδειγμα οἱ Νέο-Σαββαῖτες εἰσήγαγαν γενικὰ σὲ ὅλες τὶς ἀκολουθίες, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, τοὺς κανόνες μὲ τὶς ἐννέα ὠδές.

Οι Στουδίτες, ως οι πρώτοι μεταρρυθμιστές της βυζαντινής λειτουργίας, ἀσφαλῶς καὶ βρῆκαν μία προϋπάρχουσα νεκρώσιμη ἀκολουθία, τὴν ὁποία ἐμεῖς σήμερα ἀγνοοῦμε. Βρῆκαν ὅμως νεκρώσιμες εὐχές, διακονικὰ εἰς κεκοιμημένους, περικοπὲς ἀποστολοευαγγελίων, τὰ ὁποία παρέλαβαν, καὶ μετὰ βᾶση αὐτὰ σχημάτισαν τὸν κορμὸ αὐτῆς τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας.

Ἐν συνεχείᾳ, οἱ Νέο-Σαββαῖτες ξαναεπεξεργάσθησαν τὴ Στουδιτικὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία κι ὅπως φαίνεται, προσέθεσαν καὶ δικὰ τους νέα στοιχεῖα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ παράλληλα μετὰ τοὺς Στουδίτες ἀκμάζει στὴν Κάτω Ἰταλία ἓνα μεγάλο ὀρθόδοξο μοναστικὸ κέντρο μετὰ πολυάριθμα μοναστήρια. Οἱ μονῆς τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀκολουθοῦν τὸ Στουδιτικὸ τυπικὸ λατρείας. Ἡ προαναφερθεῖσα Νέο-Σαββαϊτικὴ λειτουργικὴ ἀναγέννηση μετὰ τὶς γνωστὲς προσθήκες τῆς στίς ἀκολουθίες δὲν ἐπηρεάζει, ἐν πρώτοις, τὴ Νότια Ἰταλία. Ὁ λόγος ποὺ συνέβαλε σὲ αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ ὑμνογραφία ὡς εἶδος λατρευτικῆς ποιήσεως ἀνέδειξε στὴν Κάτω Ἰταλία δικούς τῆς ὑμνογράφους. Οἱ τελευταῖοι φαίνεται ὅτι ἐπηρεάσθησαν ἄμεσα ἀπὸ τὴ Στουδιτικὴ Παράδοση, ὅμως κι αὐτοὶ δημιούργησαν νέες παραγωγὲς κι ἔτσι ἄρχισαν νὰ διαφοροποιοῦνται μετὰ τὸ δικὸ τους τρόπο. Οἱ νέες ὑμνογραφικὲς παραγωγὲς τῶν ὑμνογράφων τῆς Νοτίου Ἰταλίας ἀποδεικνύουν περίτρανα, βάσει τῆς χειρογράφου παραδόσεως ποὺ ἀποτυπώθηκε στοὺς κώδικες, ὅτι καὶ οἱ Ἰταλοἕλληνες προσέφεραν πολλὰ στὴν ἱστορία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς μας, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὀνομάσθησαν Νέο-Στουδίτες[27]. Ἀλλὰ καὶ πατέρες τῆς Νοτίου Ἰταλίας ἐπισκεπτόμενοι τὴ Βασιλεύουσα-Κων/πολη καὶ τὴ Μονὴ τῶν Στουδιτῶν, ἐπιστρέφοντας μετέφεραν πολλὰ σχετικὰ μετὰ τὴ λατρεία καὶ τὸ τυπικὸ, δημιουργώντας ἔτσι μιὰ κοινὴ παράδοση στὴ λατρεία ποὺ ἡ βᾶση τῆς εἶναι ἡ Στουδιτικὴ[28]. Τὸ Στουδιτικὸ Τυπικὸ φαίνεται ὅτι ἐξ ἀρχῆς δὲν ἔγινε ἀμέσως ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλα τὰ μοναστήρια τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ἔτσι, σὲ ὅ,τι ἀφορὰ στὰ νεκρώσιμα ἐπισημαίνουμε τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι μπορεῖ νὰ συμβαίνει, σὲ ἴδιας ἐποχῆς χειρόγραφα νὰ μὴν ὑπάρχει ὁμοιομορφία καὶ συμμόρφωση μετὰ τὸ Στουδιτικὸ Τυπικὸ. Γιὰ παράδειγμα, στὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα τῆς Νοτίου Ἰταλίας ὅπου ὑπάρχουν μετὰ στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία Ἀντίφωνα ἀποδεικνύεται ἡ μίξις τοῦ ἀσματικοῦ καὶ μοναχικοῦ τυπικοῦ, πράξις ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ μεταρρύθμιση τῶν Στουδιτῶν[29]. Ἔτσι στὴ Νότια Ἰταλία φαίνεται ἐξ ἀρχῆς νὰ ὑφίστανται δύο πράξεις: πρωτίστως ἦταν ἡ παλαιὰ πράξις πρὸ τῆς λειτουργικῆς μεταρρυθμίσεως τῶν Νέο-Στουδιτῶν Ἰταλοελλήνων κι ἔπειτα ἡ πράξις τῶν Νέο-Στουδιτῶν μετὰ ἐκπρόσωπο τὸν ἅγιον Βαρθολομαῖο τὸν Καλαβρὸ[30]. Δείγματα αὐτῆς τῆς νέας λειτουργικῆς μεταρρύθμισης, δηλ. τῆς συνενώσεως τῶν δύο τυπικῶν, ἀσματικοῦ καὶ μοναχικοῦ, ἀποτελοῦν λειτουργικοὶ χειρόγραφοι κώδικες[31].

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία στὰ χειρόγραφα τῆς Νοτίου Ἰταλίας παρουσιάζεται σὲ κοινὲς γραμμὲς ἴδια. Συνεπῶς, συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι οἱ Νέο-Σαββαῖτες (Παλαιστίνη καὶ Σινά) καὶ οἱ Νέο-Στουδίτες Ἰταλοἕλληνες πῆραν ἤδη ἔτοιμο τὸ σκελετὸ τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ἀπὸ τοὺς Στουδίτες τῆς Κων/πόλεως, προσθέτοντας πάνω σὲ αὐτὸν τὰ δικὰ τους νέα στοιχεῖα. Σχετικὸ γιὰ τὴ στήριξη αὐτῆς τῆς θέσεώς μας εἶναι ἓνα χειρόγραφο, ὁ Messin. Bibl. Univ. S. Salvatore gr. 153 (11^{ου} αἰ.), ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἶναι ἴδια γιὰ ὅλους τοὺς κεκοιμημένους. Ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὴ διαφορὰ κατὰ περίπτωσιν εἶναι οἱ κανόνες[32].

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία μετὰ βᾶση τὰ παλαιὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα εἶναι μία καὶ κοινὴ γιὰ ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν κεκοιμημένων. Ἐκεῖνο ποὺ κάνει νὰ διαφέρει κατὰ κατηγορίες εἶναι κάποια λειτουργικὰ στοιχεῖα μεταβλητὰ, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ κανόνες. Σὺν τῷ χρόνῳ αὐτὴ ἡ κοινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία γιὰ λόγους θὰ λέγαμε πρακτικὸς ἄρχισε νὰ διαφοροποιεῖται, καὶ νὰ λαμβάνει ξεχωριστὰ ὀνόματα, δηλαδή, νὰ παίρνει ἄλλες ὀνομασίες ἀπὸ τὶς διάφορες κατηγορίες κεκοιμημένων. Αὐτὸ ὀδήγησε στὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ κάθε κατηγορία κεκοιμημένου ἔχει δική τῆς νεκρώσιμη ἀκολουθία. Αὐτὸ, ὅμως, δὲν παρατηρεῖται στὴν πρώιμη περίοδο ἐμφανίσεως ὀλοκληρωμένης νεκρώσιμης ἀκολουθίας, ἀλλὰ πολὺ ἀργότερα.

Ἡ ἀπομόνωση ἰδιαιτέρων ὕμνων κατὰ περίπτωσιν κεκοιμημένου καὶ ἡ σὺν τῷ χρόνῳ νέα ὑμνογραφικὴ παραγωγή ἦταν ἡ αἰτία ἐκεῖνη, ποὺ ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ κορμὸ τῆς κοινῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ὀδήγησε στὴν ἀνάπτυξη ξεχωριστῶν ἀκολουθιῶν. Σήμερα στὸ Μεγάλον Εὐχολόγιον ὑπάρχουν τέσσερις κατηγορίες νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν: α) Ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς κοσμικοὺς, ἢ ἀκολουθία τοῦ ἐξοδιαστικοῦ[33], β) Ἀκολουθία τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν μοναχῶν, ἢ ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς μοναχοὺς[34], γ) ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς ἱερεῖς[35], καὶ δ) ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς κοσμικοὺς ἄνδρας[36].

Τὴν πολλαπλότητα αὐτῆς τῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν δὲν ἀκολούθησε ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ἡ ὁποία μετὰ τὴ σύνταξιν τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπικοῦ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐθέσπισε τὴν τέλεσιν κοινῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας γιὰ ὅλους τοὺς πιστοὺς, ἀνεξαιρέτως τάξεως, ἀξιώματος καὶ ἡλικίας[37]. Ὑπῆρξαν δὲ καὶ ὀρισμέναι θετικὲς τοποθετήσεις ἐκ τῶν θεολόγων ποὺ

συμφωνούσαν με τις πολλές νεκρώσιμες ακολουθίες, για τὸ λόγο ὅτι μπορεῖ μὲν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ νὰ μὴν ὑφίστανται κοινωνικὲς καταστάσεις, ὑπάρχουν ὡστόσο ἠθικὲς διαφορὲς. Γιὰ παράδειγμα δὲν εἶναι πρέπον νὰ λέγονται ἴδια τροπάρια γιὰ ἐνήλικες καὶ βρέφη, γιὰ μοναχοὺς, ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς[38].

Ἡ ἐπικράτηση μιᾶς κοινῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας εἶχε ὡς συνέπεια νὰ μείνουν, ἐκ τῶν πραγμάτων, πολλὰ νεκρώσιμα ὑμνογραφήματα στὴν ἀφάνεια. Στὴν πράξη αὐτὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ συντόμευση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας συνέβαλαν ἀπὸ καιρὸ διάφοροι λόγοι. Ἕνας βασικὸς λόγος ἦταν οἱ πολυάριθμες κηδεῖες τῶν μεγαλοπόλεων. Οἱ ἱερεῖς ἔπρεπε νὰ ἐκδραπανῶνται στὶς νεκρώσιμες τελετές. Σχετικὰ ὁ πατριάρχης Μοσχολίας Νίκων σὲ ἐρώτημά του πρὸς τὴν Μητέρα Ἐκκλησία Κων/πόλεως ἐρωτᾷ καὶ γιὰ τὰ θέματα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας. Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Παῖσιος ὁ Α' (1651-1652 καὶ 1654-1655) μὲ Συνοδικὴ Ἀπόφαση ἀποφαίνεται στὸ ἄν ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία πρέπει νὰ τελεῖται ὅπως εἶναι στὸ Εὐχολόγιο ἢ συντετμημένη. Στὴν ἀπάντηση δικαιολογεῖται ἡ ἐπιτομή, ὡς ἐπιβληθεῖσα στὴν πράξη ἀπὸ τὶς ἐκδημίες καὶ τοὺς πολλοὺς θανάτους[39]. Ἡ ἀπάντηση τῆς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἔχει: «Ἡ τάξις τῆς ἀκολουθίας τῶν κεκοιμημένων ἐδῶ εἰς τὰ μέρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄλλαξε καμπόσον, ἔστωντας καὶ νὰ σμικρύνουσιν ἀπὸ τὸν τύπον ὅπου ἔχομεν εἰς τὸ Εὐχολόγιον, διὰ τὸ συχνὰ καὶ μεγάλα θανατικὰ ὅπου ἔρχονται καὶ δὲν φθάνουσιν οἱ ἱερεῖς νὰ θάπτουσι τὰ λείψανα», Ἀμὴ πρέπει νὰ γίνεταὶ καθὼς ἐρμηνεύει ὁ τύπος, μάλιστα ἐκεῖ ὅπου δὲν ἀναγκάζει τὸ θανατικὸν νὰ βιαζόμεθα»[40].

Τὸν 11^ο αἰ. παρατηρεῖται μία τάση στὰ χειρόγραφα[41] νὰ αὐτονομηθοῦν οἱ νεκρώσιμες ἀκολουθίες ἀπὸ τὴν κοινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Ἡ αὐτονόμηση ὅμως αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ μόνο ὡς πρὸς τὸν τίτλο ποὺ φέρει κάθε νεκρώσιμη ἀκολουθία καὶ μόνο ὡς πρὸς κάποια μεταβλητὰ στοιχεῖα, ὅπως εὐχές, κανόνες, τροπάρια γιὰ κάθε κατηγορία κεκοιμημένου καὶ τίποτα παραπάνω.

Τὸν 12^ο αἰ. φαίνεται νὰ ἀρχίζουν νὰ παγιώνονται οἱ νεκρώσιμες ἀκολουθίες[42] κατὰ κατηγορία κεκοιμημένου. Ἡ μελέτη ὅμως ὅλων τῶν χειρογράφων κι αὐτοῦ τοῦ αἰ. ἀποδεικνύει ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ βάση εἶναι κοινὴ σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες κεκοιμημένων. Γενικὰ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 10^{ου} -12^{ου} αἰ. ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰς μοναχοὺς φαίνεται ὅτι ὑπερισχύει ἐναντι τῶν ἄλλων. Ἐπίσης, ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰς μοναχοὺς ἀποτελεῖ κοινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία γιὰ ὅλες τὶς τάξεις τῶν κληρικῶν, ἀπὸ διακόνους μέχρι ἐπισκόπους, συμπεριλαμβανομένων καὶ ὅλων τῶν τάξεων τοῦ μοναχισμοῦ, ἀπὸ ὑποτακτικούς μέχρι μεγαλόσχημους. Ἀκόμη παρατηροῦμε στὰ χειρόγραφα ὅτι μετὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰς μοναχοὺς ἀκολουθοῦν συνήθως οἱ νεκρώσιμες εἰς λαϊκοὺς (κοσμικοὺς) καὶ νήπια. Αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦν διαφορετικὲς νεκρώσιμες ἀκολουθίες μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀλλὰ ὁ βασικὸς κορμὸς τους εἶναι ἴδιος μὲ ἐκείνης τῆς ἀκολουθίας τῶν μοναχῶν, μὲ μόνη διαφορὰ κάποια ἰδιαίτερα τροπάρια, κανόνες καὶ εὐχές γιὰ τὶς συγκεκριμένους περιπτώσεις.

Ἀπὸ τὸν 13^ο-16^ο αἰ. ὅποτε ἔχουμε καὶ τὰ πρῶτα ἔντυπα βιβλία[43], ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται οἱ πολλὲς νεκρώσιμες ἀκολουθίες, ὅπως τὶς γνωρίζουμε σήμερα καὶ εἶναι ἀποτυπωμένες στὸ Εὐχολόγιο τῶν ἐκδ. Ἀστέρος[44]. Τὴν περίοδο γύρω στὸν 15^ο-16^ο αἰ. γεννήθηκε ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰς ἱερεῖς[45]. Στὴ βάση ὅμως ὅλες αὐτὲς οἱ πολλὲς νεκρώσιμες ἀκολουθίες ἀκολουθοῦν τὸν κοινὸ σκελετὸ ποὺ ἐχάραξε ἡ παράδοση τῶν χειρογράφων τοῦ 10^{ου}-12^{ου} αἰ[46].

Ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων κωδίκων ἀποδεικνύει περίτρανα ὅτι μεγάλος λειτουργικὸς ὑμνογραφικὸς πλοῦτος βρίσκεται σήμερα στὴν ἀφάνεια ἐξ αἰτίας τῆς ἐφευρέσεως τῆς τυπογραφίας. Σήμερα αὐτὸ ποὺ ὑφίσταται στὴν Ἐκκλησία μας ὡς νεκρώσιμη ἀκολουθία εἶναι μιὰ σύντομη ἐπιτομή, ἢ θὰ λέγαμε καλύτερα εἶναι μιὰ ἐπιλογή στὰ μέτρα τῶν χρονικῶν δυνατοτήτων τῶν ἐνοριῶν μας[47]. Στὸ ἐν χρήσει Μικρὸν Εὐχολόγιο, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐπίσημα ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία, ὑπάρχει μόνο μιὰ κοινὴ ἀκολουθία εἰς κοιμηθέντας μὲ τὸν τίτλο: «Ἀκολουθία νεκρώσιμος, ἦτοι εἰς κεκοιμημένους»[48]. Σήμερα ἔχει παραλειφθεῖ ὁ 90^{ος} ψαλμὸς καὶ τὸ Ἀλληλουῖα. Ἀκόμη ἀπὸ τὸν Ἄμωμο, δηλ. τὸν 118^ο ψαλμὸ, ἀπὸ τοὺς 178 στίχους ψάλλονται μόνο 18 στίχοι, ὅπως, ἐπίσης, δὲν ὑφίστανται πλέον ὁ 50^{ος} ψαλμὸς, ὁ κανόνας. Κατὰ συνέπεια μὲ τὶς πολλὲς περικοπὲς ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἔχει χάσει τὴν ἀρχικὴ λειτουργικὴ δομὴ της, ποὺ ἦταν ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, καὶ κατέληξε νὰ φαίνεται μιὰ ἰδιόρρυθμη ἀκολουθία.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

π. ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ ΣΤ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ὁ π. Θεμιστοκλῆς Χριστοδούλου, γεννήθηκε στὴν Ὁρεστιάδα Ἔβρου τὸ ἔτος 1969. Εἶναι πτυχιούχος τῆς

Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. Ἔχει κάνει μεταπτυχιακὲς σπουδὲς καὶ εἶναι Διδάκτωρ Θεολογίας στὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς Λειτουργικῆς τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν Ρώμης. Δίδαξε στὴν Ἀνωτέρα Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν κατὰ τὰ ἀκαδημαϊκὰ ἔτη 2005-2007. Εἶναι ἐφημέριος τοῦ Ἱ. Ν. Ἁγ. Ἐλευθερίου-ὁδοῦ Ἀχαρνῶν καὶ συγγραφέας λειτουργικῶν καὶ ποιμαντικῶν πονημάτων.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΣ

Μέχρι τὸν 10^ο αἰ. δὲν ὑπάρχει καμμιά χειρόγραφη μαρτυρία γιὰ ὑπαρξὴ νεκρώσιμης ἀκολουθίας. Στὰ Πατερικὰ συγγράμματα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, στοὺς ἱεροὺς κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων κ.ἄ. ὑπάρχουν ἀρκετὲς μαρτυρίες περὶ τῆς φροντίδας τῶν κεκοιμημένων, ὅμως πολὺ λίγα στοιχεῖα ἀντλοῦμε περὶ τῆς λειτουργικῆς ἀκολουθίας γιὰ τοὺς κεκοιμημένους.

Ἡ πρώτη νεκρώσιμη ἀκολουθία βρίσκεται σὲ χειρ. κώδικα τῆς Μονῆς Κρυπτοφέρρης (Γ.β.Χ (10^ο αἰ.). Αὐτὴ ὅμως ἢ νεκρώσιμη ἀκολουθία δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἐμβρυϊκὴ μορφή τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας, ἀλλ' εἶναι ἤδη ὀλοκληρωμένη καὶ δομημένη πάνω στὴν ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου, διατηροῦσα καὶ στοιχεῖα τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ.

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἶναι σύνθεση τῶν Στουδιτῶν Πατέρων. Τὴν Στουδιτικὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἐπήρξαν ὅμως καὶ οἱ Πατέρες τῆς ἐν γένει περιφέρειας, ὅπως τῶν Νέο-Σαββαίτων (Παλαιστίνη καὶ Σινᾶ) καὶ Νέο-Στουδιτῶν Ἰταλοελλήνων (Νότιος Ἰταλία). Ἡ πλούσια ὑμνογραφικὴ παραγωγή ὅλων τῶν ἀνωτέρω πατέρων καὶ ἡ κατὰ τόπους λειτουργία διαφόρων μοναστικῶν κέντρων δημιούργησε μεγάλη ἐπαύξηση στὰ ψαλλόμενα τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας.

Ἡ ὅλη ὑμνογραφικὴ παραγωγή φαίνεται νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν 8^ο αἰ. μὲ τὸν γνωστὸ Βαρβερινὸ κώδικα (Vat. Barb. Gr. 336 (8^ο αἰ.)) ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει γιὰ πρώτη φορὰ 7 νεκρώσιμες εὐχὲς εἰς κεκοιμημένους καὶ σειρὰ διακονικῶν αἰτημάτων (μεγάλῃ νεκρώσιμη συναπτῇ). Τὸν 10^ο αἰ. γίνεται ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας, κοινῆς γιὰ ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν κεκοιμημένων κατὰ τὴν ὁποῖα φαίνεται ὅτι σὲ παλαιότερες ἐποχὲς ἢ νεκρώσιμη ἀκολουθία, ὅπως καὶ ἄλλα ἱερὰ μυστήρια καὶ ἀκολουθίες, ἦταν ἐνταγμένη μέσα στὴ θεία Λειτουργία. Κατὰ τοὺς δύο αἰῶνες ποὺ ἀκολουθοῦν, δηλ. τὰν 11^ο καὶ 12^ο αἰ. ἔχουμε μιὰ ὑμνογραφικὴ ἐπαύξηση στὰ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας καὶ μιὰ τάση νὰ δημιουργηθοῦν ἰδιαίτερες ἀκολουθίες γιὰ τὶς ξεχωριστὲς κατηγορίες τῶν κεκοιμημένων. Αὐτὴ ὅμως ἢ πράξη στὰ χειρόγραφα τοῦ 10^ο-12^ο αἰ. δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν μιὰ νέα ὑμνογραφικὴ δημιουργία ἀκολουθιῶν, ἀλλὰ ἡ κοινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία λαμβάνει ἄλλη ὀνομασία διότι μέσα σ' αὐτὴ ἔχουν προστεθεῖ τὰ μεταβλητὰ νεκρώσιμα λειτουργικὰ στοιχεῖα, ὅπως κανόνες, κοντάκια, εὐχὲς κ.ἄ. Μετὰ τὸν 13^ο-15^ο αἰ. ἔχουμε πιστὴ ἀντιγραφή τῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν τῶν προηγουμένων αἰώνων. Ἀκολουθῶς ἢ τυπογραφία (15^ο αἰ.) ἐπέφερε μεγάλη ἀλλαγὴ στὰ τῆς λατρείας. Ἡ τυπογραφία ἐμφάνισε τέσσερις τουλάχιστον νεκρώσιμες ἀκολουθίες, ξεχωριστὲς γιὰ κάθε κατηγορία πιστῶν. Τέλος τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον μὲ τὸ Τυπικὸ του (Κων/νου καὶ Βιολάκη) ὄρισε ἢ νεκρώσιμη ἀκολουθία νὰ εἶναι ἐνιαία γιὰ ὅλους τοὺς κεκοιμημένους, πράξη τὴν ὁποῖα ἀκολουθεῖ μέχρι σήμερα ἢ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ἐξαιρέσεις γίνονται στὰ μοναστήρια.

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ποὺ ἰσχύει σήμερα εἶναι κατὰ τι ἐπιτομὴ τῆς καθόλου παγιωθείσας νεκρώσιμης ἀκολουθίας, κατὰ τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων τῶν πιστῶν στὸ σήμερα.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Γενική

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἀποτελεῖ ἐκδήλωση φιλανθρωπίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὰ περιλειπόμενα παιδιά της. Αὐτὰ ὀνομάζονται «θλιβόμενα». Ἡ καλὴ καὶ ὀργανωμένη ἀπόδοση τῆς ὑπάρχουσας στὸ ἐν χρήσει Εὐχολόγιον τῆς Ἐκκλησίας μας νεκρώσιμης ἀκολουθίας, ἢ σοβαρότητα τῆς περιστάσεως καὶ ἢ ἀπαιτούμενη μὲ διάφορες ἐκδηλώσεις ἀγάπης ἐκ μέρους τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας πολλὰ μπορεῖ νὰ προσφέρει στὴν ποιμαντικο-λειτουργικὴ κατῆχηση τῶν πιστῶν καὶ στὴ ὀρθόδοξη ἀντιμετώπιση ὅλων τῶν περιστάσεων τῆς ζωῆς.

Εἰδική-Λειτουργική

· Η καλή γνώση τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας μας ἐκ μέρους τῶν κληρικῶν, ὄλων τῶν βαθμίδων, θὰ βοηθήσει τὰ μέγιστα στὴν ποιμαντικὴ διακονία.

· Ἡ πιθανὴ ἐπιστροφή στὴ σύνδεση τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας μὲ τὴ Θεία Λειτουργία, πιθανὸν νὰ τονώσει τὸν κατηχητικὸ παράγοντα ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ ποιμνιὸ τῆς. Αὐτὴ ἡ πρόταση φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ἄμεσα, οὔτε νὰ ἐπιβληθεῖ. Τὸ σημερινὸ καθεστῶς τῶν Δημοτικῶν Κοιμητηρίων δὲν ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴ λύση τῆς ποιμαντικῆς διακονίας. Ἡ βάση πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μέσα στὸν μικρὸ πυρήνα ποὺ λέγεται ἐνορία, δηλ. στὸ μικρόκοσμο τῆς καθόλου Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μας. Τὸ ξεκίνημα τῆς λειτουργικῆς ἀναγεννήσεως μπορεῖ νὰ γίνῃ σὲ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ποὺ εἶναι συνειδητὰ μέλη Τῆς. Σήμερα γιὰ παράδειγμα πολλοὶ ἱερεῖς τελοῦν τὰ μυστήρια τῶν πνευματικῶν τους παιδιῶν, βαπτίσεως καὶ γάμου, μέσα στὴ θεία Λειτουργία. Κάτι παρόμοιο μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ μὲ τὴν κηδεία. Ἡ λειτουργικὴ πράξις τῆς τελέσεως τῆς κηδείας μέσα στὴ θεία Λειτουργία μπορεῖ νὰ λάβῃ χώρα ὡς ἐξῆς: Τὸ φέρετρο τίθεται στὸ κέντρο τοῦ κυρίως ναοῦ. Κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου τὰ νεκρώσιμα Εὐλογητάρια μὲ τὴ σχετικὴ αἴτηση ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ κεκοιμημένου, ἀντὶ τοῦ κανόνος τῆς ἡμέρας ψάλλεται ὁ νεκρώσιμος κανόνας εἰς κεκοιμημένους. Ἀκολουθοῦν τὰ ἐξαποστειλάρια καὶ οἱ νεκρώσιμοι αἶνοι, καὶ τέλος, ἡ Δοξολογία. Κατὰ τὴν θεία Λειτουργία ψάλλεται τὸ νεκρώσιμο Κοντάκιο καὶ Ἀπολυτίκια. Ἀποστολοευαγγέλιο, Προκείμενο καὶ Ἀλληλουάριο εἰς κεκοιμημένους. Κήρυγμα. (Λειτουργία τοῦ Λόγου), Χερουβικό, Κοινωνικὸ εἰς κεκοιμημένους, θεία μετάληψη συγγενῶν (πιθανὸν ἢ ἀνάγνωση εὐχῆς εἰς θλιβομένους πρὸ τῆς θείας μεταλήψεως), νεκρώσιμη Ὀπισθάμβωνος καὶ τέλος πρὸ τῆς ἀπολύσεως τὰ τοῦ ἀσπασμοῦ τροπάρια.

· Ἡ ἀποδέσμευση τῶν πιστῶν μας ἀπὸ προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες καὶ ὅλα τὰ συναφῆ θὰ ἀπεγκλωβίσει τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τὴν φυλακὴ τῆς παραθρησκείας καὶ τῆς κακοδαιμονίας.

· Ἡ κατὰ πάντα σωστὴ καὶ εὐκτακτὴ τέλεση τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ὄχι μόνο στὶς ἐνορίες, ἀλλὰ κυρίως στὰ κοιμητήρια ἐπαφίεται στοὺς ἐπισκόπους.

[1] Mosqu. Bibl. Publ. Sevastianov gr. 474 (10^{ov} -11^{ov} αἰ.).

[2] Crypt. Gr. Γ.β.X (10^{ov} αἰ.).

[3] Crypt. Gr. Γ.β.XLIII (11^{ov} αἰ.), Messin. Bibl. Univ. S. Salvatore gr. 172, (ἔτ. 1179), Sinait. Gr. 963 (12^{ov} αἰ.), Vat. Gr. 1969 (12^{ov} αἰ.).

[4] Messin. Bibl. Univ. S. Salvatore gr. 153 (11^{ov} αἰ.).

[5] Messin. Bibl. Univ. S. Salvatore gr. 172 (ἔτ. 1179).

[6] Sinait. Gr. 973 (ἔτ. 1153).

[7] Ἰω. Φουντούλη, Τελετουργικὰ θέματα, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2002, σ. 150.

[8] Ὑπάρχουν δύο ἐξειδικευμένες πραγματεῖες ἀπὸ τὴν Πατερικὴ παράδοση γιὰ τὸ θέμα τῶν κεκοιμημένων: Ἡ τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου «περὶ τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων» τὸ 7° κεφ. στὸ ἔργο του «Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας» P.G. 3, 552-569 καὶ ἡ τοῦ ἁγίου Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ κεφ. 360-373 «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱεραῆς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων» P.G. 155, 669-693.

[9] Βλέπε σχετικὴ ἐμπεριστατωμένη μελέτη τῶν St. Parenti & El. Velkovska, L' Eucologio Barberini gr. 336, Seconda Edizione Riveduta, Edizioni Liturgiche, Roma 2000, σσ. 426.

[10] Ὁ. π.: 1) Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος: «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός...», σ. 235, 2) Εὐχὴ (θλιβομένων ἢ πενθούντων): «Κύριε, Κύριε, ἢ τῶν θλιβομένων παραμυθία...», σ. 235, 3) Εὐχὴ ἄλλη ἐπὶ τελευτήσαντος: «Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Θεὸς τοῦ σώζειν...», σ. 236, 4) Εὐχὴ ἄλλη ἐπὶ τελευτήσαντος: «Ὁ ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Θεός...», σ. 236, 5) Εὐχὴ ἄλλη ἐπιτάφιος καθολικὴ: «Δέσποτα ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ

πάσης σαρκός, ὁ διδοὺς καταστολήν...», σ. 236-237, 6) Εὐχή ἐπιτάφιος εἰς ἐπίσκοπον: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου...», σ. 237, 7) Εὐχή εἰς κοιμηθέντα μοναχόν: «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός, ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον...», σ. 238.

[11] St. Parenti-El. Velkovska, σ. 247-248: α) Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, β) Ὑπὲρ τῶν ἐν πίστει ἀναπαυσασμένων ἀδελφῶν ἡμῶν..., γ) Ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν πᾶν πλημμέλημα..., δ) Ὅπως ὁ φιλόανθρωπος Θεὸς ἡμῶν ὁ προσδεξάμενος..., καὶ ε) Τὰ ἐλέη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν φιλανθρωπίαν...

[12] Pl. de Meester, Liturgia Bizantina, Libro II, Parte VI, Rituale-Benedizionale Bizantino, Roma 1929, σ. 87 & Π. Τρεμπέλα, Οἱ τρεῖς Λειτουργίες κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 1935, σ. 60.

[13] Εὐσεβίου Καισαρείας, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως, Λόγος Δ', 71 Συναξίς ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυρίῳ τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ Κωνσταντίνου τελευτῇ, Ε.Π.Ε. 4, 520.

[14] Αὐγουστίνου, Confessionum Lib. Nonus, cap. XII, 32, P.L. 32, 777.

[15] Βλέπε τεκμηριωμένη καὶ ἐμπεριστατωμένη μελέτη-διδακτορική διατριβή, Νέναντ Μιλόσεβιτς, Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας Λατρείας, ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 330.

[16] Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περί ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, Ζ' Περί τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων, β' Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων, Σειρὰ Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν, Ε.Π.Ε. 3, 452-466.

[17] Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Πηδάλιον, ἐκδ. Ἀστέρος, Ἀθήναι 1982, σ. 487. Ὁ ἅγιος Νικόδημος σχολιάζων αὐτὸν τὸν κανόνα λέγει: «Ὅταν ἀπέθνησκε τινάς, ἦτο συνήθεια νὰ γίνεται κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ λειτουργία, ἴσως διὰ νὰ μνημονευθῇ ὁ ἀποθάνων. Λέγει λοιπὸν ὁ Κανὼν, ὅτι ἐάν τινες ἀποθάνουν Ἐπίσκοποι ἢ λαϊκοὶ κατὰ τὸ δειλινόν, καὶ οἱ μέλλοντες ποιῆσαι τὴν διὰ τῶν μνημοσύνων παράθεσιν καὶ οἰκείωσιν πρὸς τὸν Θεὸν τῶν ψυχῶν τῶν ἀποθανόντων Ἱερεῖς, δὲν εὐρεθοῦν νηστικοὶ ἀλλὰ γευματήσαντες, ἄς μὴ γίνεται ἱερὰ λειτουργία, ἀλλὰ μὲ μόνας τὰς συνήθεις εὐχὰς ἄς ἐκτελεσθῇ ἡ τοιαύτη τῶν ἐπιταφίων αὐτῶν ἀσμάτων παράθεσις, ἦτοι τὸ νῦν λεγόμενον κοινῶς παραστάσιμον».

[18] Σημείωσις: Τὴν παλαιὰ ἐποχὴ οἱ κεκοιμημένοι ἔπρεπε νὰ ἐνταφιάζονται ἀμέσως, χωρὶς νὰ ἰσχύει τὸ καθ' ἡμᾶς θεσμοθετημένο εικοσιτετράωρο, λόγῳ καὶ τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν. Ἔτσι σήμερα ποῦ ποτέ, ἰδιαιτέρα στὶς μεγάλες πόλεις, ἡ κηδεῖα δὲν τελεῖται τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τὴν κοίμησιν, ἀλλὰ πολλὰς φορὰς μέχρι τὴν εὕρεσιν τοῦ τάφου, μετὰ ἀπὸ δύο, τρεῖς, τέσσερις καὶ περισσότερες μέρες, θὰ μπορούμε νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν παλαιὰ ὥραϊα πράξι τῆς Ἐκκλησίας μας ποῦ ἦταν ἡ σύνδεσις τῆς κηδεῖας μετὰ τῆς θείας Λειτουργίας. Αὐτὸ πράττουν οἱ Ρωμ/κοὶ σήμερα, ἰδίως μετὰ τὶς ἀποφάσεις τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου.

[19] Γιά παράδειγμα ἡ εὐχή «Ὁ Θεὸς τῶν Πνευμάτων...» ἔχει ἔρεισμα ἀρχαῖο, ἀπαντᾷ καὶ στὸ Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτη, Ε.Π.Ε. 3, σ. 459, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, βλέπε: Διδακτορική Διατριβή, Πρωτ. Θεμιστοκλέους Στ. Χριστοδούλου, Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10^{ου}-12^{ου} αἰ., ἐκδ. Θεσβίτης, Ἀθήνα 2005, τ. 1, σ. 180-188.

[20] M. Ajjoyb, Sr., Οἱ νεκρώσιμες ἀκολουθίες κατὰ τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ (μτφ. ἀπὸ τὰ ἀραβικά), στὸ Les Funrilles Chretiennes, Publications de l' Institut de Liturgie `a L' Universite Saint-Esprit No 11, Kaslik-Liban, σ. 163.

[21] Themistoklis Christodoulou, L' Ufficio funebre nei manoscritti greci dei secoli X-XII, PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum, Romae 1996, σσ. 40.

[22] Vitaliano Bruni, I Funerali di un Sacerdote nel rito Bizantino, Jerusalem 1972, σ. 118: Ὁ Bruni ἀναφέρει: «Ὁ 10^{ος} αἰ. ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν δομῶν τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας. Τὸν 10^ο αἰ. συμβαίνουν δύο πράγματα ποῦ εἶναι ἰδιαιτέρα φανερά: α) Ὑπάρχει μιὰ τάση ἢ ἀκολουθία νὰ δομηθεῖ στὸ σχῆμα τοῦ ὄρθρου, καὶ β) τὰ χειρόγραφα περιορίζονται νὰ μᾶς δίνουν μόνον ἀποσπασματικὰ νεκρώσιμα στοιχεῖα, ὑποθέτοντας κάθε φορὰ ὅτι τὸ κάθε τι περνάει μέσα ἀπὸ τὸν ὄρθρο».

[23] V. Bruni, σσ. 129-130: «Όλα τὰ στοιχεῖα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας τῶν ἱερέων, φρούτο τοῦ 15^{ου}-16^{ου} αἰ. βρίσκονται στὸν ἤδη ἀπὸ τὸν 10^ο αἰ. στὸν χειρόγραφο κώδικα Crypt. Gr. Γ.β.Χ (10^{ου} αἰ.)». Ἀλλὰ καὶ ἡ Sr. Maxime Ajjoub, σὲ μελέτη της μὲ θέμα: «Οἱ νεκρώσιμες ἀκολουθίες κατὰ τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ (μτφ. ἀπὸ τὰ ἀραβικά), στὸ Les Funerailles Chretiennes, Publications de l' Institut de Liturgie a l' Universite Saint-Esprit No 11, Kaslik-Liban 1990, σ. 164, ἐκφράζει τὴν ἴδια ἄποψη περὶ μιᾶς ἀκολουθίας εἰς κοιμηθέντας. «Κατὰ τὸν 12^ο-13^ο αἰ. ἔχουμε μία καὶ μόνη νεκρώσιμη ἀκολουθία γιὰ ὅλες τὶς κατηγορίες πιστῶν, ποὺ εἶναι σχεδὸν ἴδια μὲ τὴ σημερινὴ ἀκολουθία τῶν μοναχῶν. Στοιχεῖα πρόσθετα εἶναι εὐχές καὶ κανόνες. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰς ἱερεῖς καὶ νήπια ἐμφανίζεται πολὺ ἀργότερα».

[24] K. Kekelize, Liturgiceskie gruzinskie pamjatniki v otecestvennyx knigoxraniliscax I ix naucnoe znacenie, Tbilisi 1908, σ. 456.

[25] Ἰω. Φουντούλη, Παννυχίς, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 12. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ἰωάννης Φουντούλης σημειώνει ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἔχει καταστρωθεῖ μὲ βάση τὴν ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου. Ὁ ἴδιος δάσκαλος δέχεται ἀκόμη ὅτι σὲ μιὰ πρώτη ἐποχὴ δὲν ὑπῆρχε νεκρώσιμη ἀκολουθία παρὰ μόνον σειρὲς ἀπὸ νεκρώσιμες εὐχές. Ἔτσι καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀκολουθία τῆς νεκρωσίμου παννυχίδας ἦταν ἡ πρώτη νεκρώσιμη ἀκολουθία. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ 90^{ου} ψαλμοῦ στὴν ἀρχὴ τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας, σημειώνει ὅτι εἶναι κοινὴ μὲ τὴν ἀσματικὴ ἀκολουθία τῆς Παννυχίδας. Ἀκόμη ἀναφερόμενος σὲ ἕναν πρόσφατο χειρ. κώδικα τῆς Πάτμου, τὸν 569 (17^{ου} αἰ.), μὲ τὴ σημείωση «ὅτι μετὰ τὸν κανόνα, τὸ ἐξαποστειλᾶριο, τοὺς αἶνους καὶ τὰ ἀναγνώσματα ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος τυπικὴ διάταξη: Εἶτα λέγονται τὰ παρόντα τροπάρια καὶ γίνεται ὁ ἀσπασμὸς ἐὰν ἔστι σῶμα νεκροῦ. Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν...», ἡ μαρτυρία αὕτη εἶναι σαφής.

[26] Ἰω. Φουντούλη, Τελετουργικὰ θέματα, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2002, σσ. 153-154.

[27] T. Minisci, Riflessi studitani nel monachesimo italo-greco, O.C.A. 153, Roma 1958, σ. 215-233. Ὁ T. Minisci ἀναφέρει πὼς ἡ ἐπίδραση τοῦ Στουδιτικοῦ τυπικοῦ στὸ χῶρο τῆς Νοτίου Ἰταλίας ἄρχισε ἀπὸ τὸν 9^ο αἰ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία μοναχοὶ πιστοὶ τηρητὲς τῆς δογματικῆς διδασκαλίας περὶ προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων βρέθηκαν ἐξόριστοι στὴ Νότιο Ἰταλία μεταφέροντας ἔτσι ὀλόκληρη τὴ Στουδιτικὴ μεταρρύθμιση. Αὐτὸ τὸ ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κατηχήσεις τοῦ Θεοδώρου, Ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Στουδίου ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9^{ου} καὶ ἀρχὲς τοῦ 10^{ου} αἰ., ἀντιγράφονταν πρῶτα στὰ μοναστικὰ κέντρα τῆς Καλαβρίας καὶ ἔπειτα τῆς Σικελίας. Τέλος, ὅλη αὕτη ἡ μεταρρύθμιση ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ χῶρο τῆς Νοτίου Ἰταλίας πῆρε τὸ ὄνομα μεταρρύθμιση τῶν «Νέο-Στουδιτῶν», ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ μοναχοὶ ἀκολουθοῦσαν πιστὰ στὸ καθημερινὸ πρόγραμμά τους τὸ Στουδιτικὸ Τυπικὸ.

[28] M. Arranz, S.J., Il culto liturgico di Sant' Agazio, in Vivarium Scyllacense, Anno II- N. 2, Dicembre 1991, σ. 94. Ὁ M. Arranz, ἀναφέρει κάτι πολὺ σημαντικό. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Νότιος Ἰταλία καὶ ἰδιαίτερα τὰ μοναστικὰ κέντρα τῆς Μεσσηνίας καὶ τοῦ Πατηρίου τοῦ Ροσσάνο παρουσιάζουν μιὰ κοινὴ παράδοση τυπικοῦ ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνης τῶν Στουδιτῶν. Συγκεκριμένα ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Πρὶν τελειώσει ὁ 11^{ος} αἰ. ὁ ἅγιος Βαρθολομαῖος μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς Μονῆς τοῦ Ροσσάνο καὶ μὴ μπορώντας νὰ πετύχει τὴν τέλεια ἄσκηση τῆς μοναχικῆς βιωτῆς ἀναχωρεῖ μὲ τὴν ἄδεια τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ Πάπα καὶ μεταβαίνει στὴν Κων/πόλη καὶ στὴ συνέχεια στὸ Ἅγιον Ὄρος ὅπου ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Τυπικὸ τῶν Στουδιτῶν, τὸ ὁποῖο τηροῦνταν καὶ στὰ δύο αὐτὰ μοναστικὰ κέντρα. Ὁ ἅγιος Βαρθολομαῖος ἐγίνε ἰδιαίτερα ἀποδεκτὸς ἀπὸ τοὺς Στουδιτὲς μοναχοὺς καὶ μὲ τὴ βοήθεια καὶ ὑποστήριξή των ἐπιστρέφει στὴ γενέτειρά του, τὴν Κάτω Ἰταλία. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑπῆρξε πολὺ σημαντικό γιὰ τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τοῦ Τυπικοῦ τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ἔτσι καταλήγει ὁ M. Arranz, νὰ πεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ Τυπικὸ τῆς Νοτίου Ἰταλίας εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῶν Στουδιτῶν τῆς Κων/πόλεως καὶ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Ὄρους (ἐπίσης Στουδιτικὸ).

[29] Οἱ Στουδιτὲς Πατέρες ἐπέτυχαν καὶ πάντρεψαν τὸ ἀσματικὸ μὲ τὸ μοναστικὸ τυπικὸ.

[30] M. Arranz, S.J., Il culto liturgico di Sant' Agazio, in Vivarium Scyllacense, Anno II- N. 2, Dicembre 1991, σ. 95.

[31] M. Arranz, S.J., Il culto liturgico di Sant' Agazio, in Vivarium Scyllacense, Anno II- N. 2, Dicembre 1991, σ. 95-96. Τὴν ἀσματικὴ πράξη λατρείας ἐντοπίζουμε στοὺς χειρογράφους κώδικες Vat. Barb. Gr. 336

(8^{ου} αι.), Petropol. Bibl. Pubbl. Stat. Porfirij gr. 226 (10^{ου} αι.), Crypt. Gr. Γ.β.VII (10^{ου} αι.). Τη μοναχική πράξη περιέχουν οί χειρ. Κώδικες Vat. Gr. 1833 (10^{ου} αι.), Crypt. Gr. Γ.β.X (10^{ου} αι.), Crypt. Gr. Γ.β.XV (11^{ου} αι.) και Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. Gr. 160 (11^{ου} αι.).

[32] Θεμιστοκλέους Στ. Χριστοδούλου, Πρωτ., Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10^{ου}-12^{ου} αι., ἐκδ. Θεσβίτης, Ἀθήνα 2005, τ. Α', σ. 48, ὑποσ. 10: «Ἡ γὰρ αὕτη κατάστασις γίνεται, εἰς μοναχοὺς, καὶ ἡγουμένους, καὶ ἱερεῖς, καὶ ὑποτακτίτας, μόνον δὲ τοὺς κανόνας ἔχουσι κεχωρισμένους, ἕκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι». Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἰδίου χειρογράφου: «Ἡ αὕτη κατάστασις γίνεται ἐπὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, καὶ βρεφῶν, χωρὶς τῶν κανόνων. Κεχωρισμένοι γὰρ εἰσὶν οἱ κανόνες».

[33] J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum complectens ritus et ordines Divinae Liturgiae officiorum sacramentorum consecrationum benedictionum funerum orationum, etc*, Graz 1960, σσ. 423-433 & Σπυρίδωνος Ζέρβου, *Μέγα Εὐχολόγιον*, ἐκδ. Ἀστέρος, Ἀθήναι 1986, σσ. 393-420.

[34] GOAR, 438-477, ZER, 423-437.

[35] GOAR, 451-465, ZER, 437-470.

[36] GOAR, 468-471, ZER, 471-476.

[37] Τὴν ἀντίδραση πολλῶν νὰ μὴ γίνονται διακρίσεις μεταξὺ τῶν πιστῶν φαίνεται νὰ ὀρίζει ἡ παρακάτω σχετική διάταξη: «Ἰστέον δε, ὅτι ὁ τοιοῦτος τύπος (ἐνν. τῆς κοινῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας) γίνεται καὶ εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας, κἂν τινες ἐγκατέσπειραν τῷ τύπῳ ἀκολουθίαν ἰδίαν γυναικῶν καὶ παιδῶν, καὶ τεθαύμακα πῶς ἐπελάθοντο τοῦ τυπῶσαι καὶ εὐνούχων ἰδίαν ἀκολουθίαν, ἢ βασιλέων. Αὕτη οὖν ἡ ἀκολουθία, ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ψάλλεται καὶ εἰς γυναῖκας καὶ εἰς παῖδας τῶν ὀρθοδόξων, ἐναλλαττομένου μόνου τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τε ἀρσενικοῦ εἰς θηλυκὸν καὶ οὐχὶ ἕτερον» J. GOAR, ὁ.π., σ. 433 & Ἰω. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ. Β', (151-300), ἐκδ. γ', Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1989, ἐρώτ. 214, σσ. 174-179. «Πάντες γὰρ ὑμεῖς εἶς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ (Γαλάτ. 3, 28). Ἰστέον ὅτι ἡ ... τάξις τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας ψάλλεται εἰς ἅπαντας τοὺς κεκοιμημένους βασιλεῖς τε καὶ πατριάρχας, καὶ ἀρχιερεῖς, καὶ ἱερεῖς, εἰς ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, μικροὺς τε καὶ μεγάλους, πλὴν τῶν νηπίων» Μικρὸν Εὐχολόγιον, ἐκδ. ι' Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1988, σ. 195. Γιὰ δὲ τὰ νήπια ἐπεκτείνοντας τὴν κοινὴ χρῆση τῆς μιᾶς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ἀναφέρει τὸ Τυπικόν: «Καὶ εἰς βρέφη, εἰς ὧν τὴν ἀκολουθίαν ἀφαιροῦνται τὰ κατ' ἤχον ἰδιόμελα, λέγεται δὲ ἡ διὰ τὰ βρέφη ἐν τῷ Εὐχολογίῳ σημειουμένη εὐχή, ὡς καὶ τὸ Εὐαγγέλιον» Γ. Βιολάκη, *Τυπικόν*, ἐκδ. Μ. Σαλιβέρου, Ἀθήναι 1921, σ. 439.

[38] Πρωτ. Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀλεξάνδρεια 1921, σ. 708: «Ἄν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ κοινωνικαὶ καταστάσεις δὲν ὑφίστανται καὶ ἐντεῦθεν ὁ τε βασιλεὺς καὶ ἰδιώτης τῶν αὐτῶν νεκρικῶν ψαλμοδιῶν ἀξιοῦνται, ὑφίστανται ὅμως διαφοραὶ ἠθικαί, δι' ἃς δὲν εἶναι πρέπον τὰ αὐτὰ πανομοιοτύπως νὰ λέγονται καὶ διὰ τοὺς ἐνήλικας καὶ διὰ τὰ ἄκακα καὶ τρυφερὰ βρέφη καὶ διὰ τοὺς τὴν ἡρεμον ζωὴν αἰρετησαμένους μοναστὰς καὶ διὰ τοὺς ἐν τῇ βιωτικῇ τύρβῃ παλαίσαντας μιγάδας, καὶ διὰ τοὺς ἱερωμένους καὶ διὰ τοὺς λαϊκοὺς». Ἄλλα καὶ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ἰω. Φουντούλης, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ. Β', (151-300), ἐκδ. γ' Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1989, σσ. 180-183, σημειώνει ὅτι δὲν θὰ ἦταν σωστὸ ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία τῶν νηπίων νὰ ἐντασσόταν στὴν κοινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία.

[39] Ἰω. Φουντούλη, *Τελετουργικὰ θέματα*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2002, σσ. 158-159.

[40] Ἀρχιμ. Καλλινίκου Δεληκάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος*, Ἐν Κων/πόλει 1905, σ. 66, ζήτημα 22^{οῦ}.

[41] Ἀντιπροσωπευτικὰ χειρόγραφα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι: Mosqu. Bibl. Publ. Sevastianov gr. 474 (10^{ου}-11^{ου} αι.), Crypt. Gr. Γ.β.V (ἔτ. 1019)-Γ.α.XXV (11^{ου} αι.), Crypt. Gr. Γ.β.XLIII (11^{ου} αι.), Messin. Bibl. Univ. S. Salvatore gr. 153 (11^{ου} αι.), Barb. Gr. 593 (10^{ου}-11^{ου} αι.).

[42] Ἀντιπροσωπευτικὰ χειρόγραφα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι: Sinait. Gr. 963 (12^{ου} αι.), Sinait. Gr. 973 (ἔτ.

1153), Messin. Bibl. Univ. S. Salvatore gr. 172 (ἔτ. 1179), Vat. Gr. 1836 (11^{ου}-12^{ου} αἰ.), Vat. Gr. 1969 (12^{ου} αἰ.).

[43] Ἡ τυπογραφία εἶχε μὲν θετικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὀρθόδοξη λατρεία μας, ὅπως ἦταν ἡ εὐκόλη διάδοση καὶ κοινὴ γραμμὴ τῶν ψαλλομένων σὲ ὅλη τὴν ἑλληνόφωνη ὀρθοδοξία, εἶχε ὅμως ταυτόχρονα καὶ ἀρνητικὴ πλευρά. Τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο ἐστιάζεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ πρῶτες ἐκδόσεις δὲν συμπεριέλαβαν κριτικὰ τὰ καλύτερα ὑμνογραφήματα, ἀλλὰ οἱ τυπογράφοι προετίμησαν ἐκεῖνα μόνο τὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια, ποὺ ἡ πρόσβαση σὲ αὐτὰ ἦταν εὐκόλη καὶ φυσικὰ εὐανάγνωστη. Κι ἐπειδὴ ἡ τυπογραφία ἐφανίσθηκε στὴ Δύση, τὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ὡς πρωτότυπα εἶναι ἐκεῖνα τῶν ὀρθοδόξων μονῶν τῆς Δύσεως, καὶ δὴ τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Μὲ τὰ ἔντυπα πλέον λειτουργικὰ Εὐχολόγια ὀλόκληρος ὁ χειρόγραφος πλοῦτος παρέμεινε στὴν ἀφάνεια. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ ἔντυπο νὰ ἀντικαταστήσει κάθε περίπτωση ἐπιλογῆς ὑμνογραφικοῦ πλοῦτου, κι ἔτσι τὰ χειρόγραφα νὰ πέσουν σὲ ἀχρησία. Ἡ τελικὴ χαριστικὴ βολὴ τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων Εὐχολογίων σὲ ὅτι ἀφορᾷ στὰ νεκρώσιμα ἐπῆλθε μὲ τὴν Πατριαρχικὴ ἀπόφαση, λόγῳ ἰσότητος ὅλων τῶν πιστῶν, νὰ ψάλλεται μία κοινὴ ἀκολουθία γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις κεκοιμημένων πιστῶν.

[44] Πρωτ.: Δυστυχῶς μέχρι σήμερα ὁ ἐπίσημος ὀργανισμὸς Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δὲν ἐξέδωσε Μέγα Εὐχολόγιο.

[45] Γιὰ περισσότερα ἐπὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας εἰς ἱερεῖς βλέπε εἰδικὴ μελέτη: Vitaliano Bruni, I Funerali di un sacerdote nel rito Bizantino, Jerusalem 1972 καθὼς καί: Πρωτ. Δημητρίου Τζέρπου, Ἡ ἀκολουθία τοῦ νεκρωσίμου Εὐχελαίου κατὰ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια τοῦ 14^{ου}-16^{ου} αἰ., ἐκδ. Ἰδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας-Λατρευολογήματα 1, Ἀθήνα 2000.

[46] Γιὰ περισσότερα καὶ μὲ πολλὰ λεπτομέρειες βλέπε: Πρωτ. Θεμιστοκλέους Στ. Χριστοδούλου, Δρ. Θ., Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10^{ου}-12^{ου} αἰ., ἐκδ. Θεσβίτης, Ἀθήνα 2005, τ. 1, σσ. 431-447.

[47] Στὰ κοιμητήρια τῶν μεγάλων πόλεων κι αὐτὴ ἀκόμη ἡ παραδοτέα περικεκομμένη νεκρώσιμη ἀκολουθία γίνεται ἀκόμη πρὸς μικρὴν στὰ μέτρα ποὺ ὀρίζουν τὰ χρονικὰ περιθώρια τῶν προϊσταμένων Δήμων καὶ Κοινοτήτων! Πράξις γενικῶς ἀπαράδεκτη καὶ παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν.

[48] Μικρὸν Εὐχολόγιον, ἐκδ. 10^η Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1988, σσ. 195-218. Ἐν παραρτήματι ὑφίστανται: Νεκρώσιμα εὐλογητάρια εἰς κεκοιμημένους ἱερεῖς (σσ. 218-219), Εὐχὴ εἰς κεκοιμημένον ἱερέα (σσ. 219-220), Ἐπικήδειος ἀκολουθία ἐν τῇ Διακαινησίμῳ ἑβδομάδι (σσ. 221-227), Ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς νήπια (σσ. 228-234), Ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς νήπια κατὰ τὴν Διακαινήσιμον ἑβδομάδα (σ. 234), Περὶ τῆς ταφῆς ἑτεροδόξων ὑπὸ Ὀρθοδόξων ἱερέων (σ. 235), Ἀκολουθία νεκρωσίμου Τρισαγίου ἢ Παραστασίμου (σσ. 236-238), Δέησις ὑπὲρ τῶν προκεκοιμημένων τῷ Σαββάτῳ τῶν ψυχῶν (σσ. 238-240), Ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου (σσ. 241-243).